

بررسی تفسیری سازوکارهای درونی تأثیر نظارت خدای متعال

در پیشگیری از کجروی

محمود شکوهی تبار*

علی سلیمی**

چکیده

تحقیق حاضر به دنبال کشف دیدگاه قرآن کریم درباره سازوکارهای درونی اثرگذاری نظارت خدای متعال بر رفتار انسان در پیشگیری از کجروی است. حاصل تحقیق، شناسایی پنج سازوکار اثرگذاری نظارت خدا است: آثار درونی تقویت، حیا، خشیت، نظارت عاطفی و نظارت ارزشی. برخی از آیات قرآن کریم کارکرد این سازوکارها را ارتقا می‌بخشد که از جمله می‌توان به تأکید بر قطعیت تشویق و تنبیه، تأکید بر وابستگی همه‌جانبه انسان به خدا، تقویت میزان دلبستگی به خدا، یادآوری نظارت و قدرت خدا و ویژگی‌های آن اشاره کرد. همچنین برخی از دستورالعمل‌های عبادی قرآن در ارتقای اثرگذاری این نظارت، مؤثر است؛ دستورالعمل‌هایی مانند امر به اقامه نماز، ذکر کثیر، قرائت قرآن، دعا و درخواست نیازها از خدای سبحان. روش به‌کاررفته در این پژوهش، تحلیل محتوای کیفی است که قابلیت دارد تا به فهمی از آیات برسد که در علوم اسلامی و اجتماعی از روایی برخوردار باشد.

واژگان کلیدی

نظارت اجتماعی، نظارت خدا، پیشگیری از کجروی، نظارت عاطفی، نظارت ارزشی.

*. دانشجوی دکتری گروه قرآن و حدیث پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مربی دانشگاه علوم پزشکی قم (نویسنده مسئول).

mahmoodshokuhi@rihu.ac.ir

ali_salimi@rihu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۲۶

** استادیار گروه جامعه‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۲۲

طرح مسئله

امروزه، هزینه‌های کلان سیاست‌های کیفری و اصلاح و درمان و ناکامی آنها در کنترل جرم‌ها و کجروی، توجه بسیاری از محققان را به خود جلب کرده است و بر این اساس، راهبرد پیشگیری در سطوح مختلف ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی، یکی از اولویت‌های اساسی نظام‌های کنترل اجتماعی به‌شمار می‌آید. همچنین محققان شناخت علل شکل‌دهنده کجروی و مقابله با اثرگذاری آنها را یکی از ویژگی‌های مهم طراحی راهکارهای مؤثر پیشگیرانه می‌دانند، زیرا بهترین راه پیشگیری از کجروی از بین بردن علت به وجود آورنده آن است. همان‌طور که امام سجاد علیه السلام فرمودند: «مَنْ لَمْ يَعْرِفْ دَاءَهُ أَفْسَدَهُ دَوَائِهِ؛ هرکس درد را نشناسد، دارویش فاسدش می‌کند». (دیلیمی، ۱۴۰۸: ۳۹۹) نظریات مختلفی، در سطوح مختلف، علت‌های ایجاد کجروی را مورد بحث قرار داده‌اند. در این میان شمار قابل توجهی از نظریه‌های مهم و ماندگار کجروی، وقوع کجروی را ناشی از ضعف در فرایند نظارت اجتماعی در جامعه و ناکارآمدی اهرم‌های آن می‌دانند و معتقدند وقتی اهرم‌های درونی یا بیرونی نظارت اجتماعی، ضعیف یا ازهم‌پاشیده باشند، کجروی پدیدار می‌شود. (سلیمی و داوری، ۱۳۹۳: ۳۹۵-۳۹۰؛ ولد و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۷۳)

در میان اهرم‌ها و سازوکارهای مختلف نظارت اجتماعی، محققان از چند جهت بر اهمیت سازوکارهای درونی تأکید دارند و آنها را مکمل مهم و غیرقابل‌انکار نظارت‌های بیرونی می‌دانند: زیرا اولاً به‌هیچ‌رو، نمی‌توان نظام‌های کنترلی‌ای را که تنها بر تشویق‌ها و تنبیه‌های بیرونی متکی هستند، کارآمد دانست. ثانیاً، در نبود یا ضعف نظارت‌های بیرونی، مهار افراد و اعمال آنها بر عهده اهرم‌های درونی خواهد بود. ثالثاً اهرم‌های بیرونی نظارت زمانی بیشترین کارآمدی را خواهند داشت که با اهرم‌های درونی هم‌راستا باشند. (سلیمی و داوری، ۱۳۹۳: ۵۰۸؛ مارش و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۹۰؛ آرون، ۱۳۷۷: ۳۴۳) افزون‌براین، سازوکارهای نظارت درونی، بخش عمده‌ای از راهکارهای فردی پیشگیری را در برمی‌گیرند و جایگاه مهمی در قلمرو پیشگیری از کجروی و به‌ویژه، در نظام کنترل اجتماعی اسلامی دارند.

قرآن کریم بر نظارت خدای متعالی به‌عنوان مهم‌ترین ناظر تأکید فراوانی دارد و می‌کوشد از این طریق از وقوع کجروی پیشگیری کند. از این‌رو پژوهش حاضر، بحث نظارت خدای متعالی را در پیشگیری از کجروی، بررسی کرده است و مسئله خود را بررسی سازوکارهای درونی تأثیر این نظارت بر اعمال انسان و مؤلفه‌های اثرگذار بر آن قرار داده است.

اهداف، پرسش‌ها و روش تحقیق

این پژوهش باهدف یافتن سازوکارهای درونی تأثیر نظارت خدای متعال در پیشگیری از کجروی و مؤلفه‌های اثرگذار بر آن سامان یافته است. پرسش‌های تحقیق به شرح زیر است:

۱. سازوکارهای اثرگذاری نظارت خدا بر پیشگیری از کجروی از منظر قرآن کریم چیست؟

۲. مؤلفه‌های اثرگذار بر ارتقای کارکرد این سازوکارها از منظر قرآن کریم کدامند؟

۳. دستورالعمل‌های قرآنی اثرگذار بر ارتقای کارکرد سازوکارها و مؤلفه‌ها چیست؟

روش تحقیق، تحلیل محتوای کیفی است که معمولاً هدف از آن ایجاد یک سامانه یا نقشه مفهومی درباره موضوع است و به برجسته‌سازی خطوط کلی می‌پردازد که به شکلی پراکنده در مجموعه‌ای از متون نوشته یا نانوخته یا مانند آن درباره موضوع تحقیق و مقوله‌های تحلیل، وجود دارد. سطح تحلیل، توصیف و تبیین و رویکرد آن ترکیبی است به این صورت که برای ورود در تحلیل، پرسش‌ها، مقوله‌ها و روابط بین آنها به شکل پیشینی و براساس دانش موجود پیرامون موضوع تدوین شده است. درعین حال رویکرد استقرایی نیز به منظور شناسایی مقوله‌های جدید یا پالایش مقوله‌های اولیه، با این رویکرد تلفیق شده است. برون‌داد مورد انتظار از این روش، بیان معنای اطلاعات کیفی در قالب مقوله‌ها یا مضمون‌های پاسخگو به پرسش‌های تحقیق است. (سلیمی، ۱۳۹۷: ۷۸ - ۷۹)

بافت تحلیل، یافته‌های مطالعات کجروی است و با توجه به اینکه تحقیق حاضر گامی ابتدایی در موضوع تحقیق است، ماتریس تحلیل، از محورهای کلی بافت تشکیل شده است. پرسش‌ها و مقوله‌ها براساس این ماتریس، تدوین و فرازهای قرآنی در قالب مقوله‌ها کدگذاری و بازچینی شده‌اند. شیوه گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و ابزار آن، پرسش‌نامه معکوس بوده است. آیات مرتبط، با جستجوی کلیدواژه‌های ناظر به مقوله‌ها و نمونه‌گیری گلوله برفی، شناسایی و گزینش شده‌اند. در این تحقیق واحد سنجش، گزاره قرآنی است. مقوله‌بندی، موضوعی و ناظر به محتوای این گزاره‌هاست. واحد کدگذاری مضمون است. این مضامین در فرازها و بخش‌های مرتبط از قرآن کریم جستجو شده‌اند و روایی نمونه‌گیری را توافق گروه کدگذاران و مثلث‌سازی با مراجعه به تحلیل‌های مفسران، تأمین می‌کند.

چارچوب مفهومی

این پژوهش درصدد است تا گزاره‌های قرآنی را در قالب مفاهیمی بازخوانی و ارائه کند که در

مطالعات کجروی و پیشگیری، سازوکارهای نظارت اجتماعی خداوند را توضیح می‌دهند؛ براین اساس در چارچوب مفهومی به تعریف این مفاهیم پرداخته می‌شود:

۱. **نظارت اجتماعی:** نظارت یا کنترل را به معنای توانایی اثرگذاری بر کنش انسان از طریق اعمال قدرت؛ اعم از هدایت دیگران برای انجام یک عمل یا بازداشتن آنان از ارتکاب آن می‌دانند. (کریمی، ۱۳۷۳: ۱۲۱)

۲. **نظارت درونی:** از جمله سازوکارهای نظارت اجتماعی است که باعث می‌شود آماج‌های نظارت، از درون و بدون آنکه الزام‌ها و محدودیت‌های فیزیکی در بین باشد، به انجام آنچه کارگزاران نظارت اجتماعی از آنها انتظار دارند، وادار شوند. (مندراس و گورویچ، ۱۳۵۶: ۱۶۱)

۳. **نظارت ارزشی:** از جمله سازوکارهای نظارت درونی است که براساس احساس نیاز فرد به دستیابی به «تأیید خود از سوی خود» و «تأیید خود از سوی دیگران» شکل می‌گیرد و فرد براساس آن، تلاش می‌کند «دارای ارزش» باشد و از چیزهایی که ضد ارزش محسوب می‌شود، اجتناب کند. (شولتز و شولتز، ۱۳۸۵: ۳۴۳)

۴. **نظارت عاطفی:** از دیگر سازوکارهای نظارت درونی است که سبب می‌شود فرد در اثر نیاز به پیوندهای عاطفی با دیگران، اولویت را به برآوردن این نیازها و حفظ پیوندهای عاطفی بدهد و از نیازهایی که او را به کجروی سوق می‌دهد، صرف‌نظر کند. (سلیمی و داوری، ۱۳۹۳: ۵۱۳)

۵. **نظارت ماورای طبیعی:** یکی از سازوکارهای نظارت اجتماعی است که در آن، اعمال افراد با استفاده از اهرم‌های متکی بر موجودات و نیروهای ماورای طبیعی، کنترل می‌شود. اساس سازوکار درونی آن، اعتقاد فرد به وجود جهان آخرت و موجودات و نیروهای ماورای طبیعی، برقراری ارتباط با آنها و برآورده شدن نیازهای احترام و عشق و تعلق او در ارتباط با این موجودات است. (همان: ۵۱۵ - ۵۱۷)

۶. **دیگری مهم:**^۱ انواعی از افراد و واحدهای اجتماعی که فرد با آنان در ارتباط است و نظر و رأی آنان را در زندگی خود تعیین‌کننده می‌داند؛ مانند اعضای خانواده، دوستان، کارفرمایان، پلیس و دادگاه (وندن بس، ۲۰۱۵: ۹۸۰) در این خصوص، برخی نظریه‌های کجروی - از جمله نظریه‌های کنترل - برانند که پیوند فرد با دیگران مهم، از عوامل مهم تحقق نظارت درونی و اثرپذیری فرد از آن است. (رایتزن و همکاران، ۱۹۹۸: ۱۱۸)

۷. **نفوذ اجتماعی:** این مفهوم از جمله مفاهیم مطرح در روان‌شناسی اجتماعی است و مراد از آن تلاش عامدانه یک واحد اجتماعی برای تغییر در باورها یا کنش‌های دیگر واحدها است (کریمی،

1. Significant other.

۱۳۷۳: ۱۰۵ - ۱۰۴) که می‌تواند براساس جهت تلاش کارگزاران نفوذ در مسیر کجروانه یا راستروانه به کار رود. (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰: ۳۸۹ - ۳۶۴)

۸. قدرت: به معنای داشتن فرصت، توان و ابزار کافی کارگزاران نفوذ برای تغییر در باورها و کنش دیگران است. (کریمی، ۱۳۷۳: ۱۰۶ - ۱۰۵)

۹. تأثیر ناظران:^۱ از مفاهیم مطرح در روانشناسی اجتماعی است و به نقش حضور، نظارت و ارزیابی دیگران در تغییر کنش‌های انسان اشاره دارد. (وندن بس، ۲۰۱۵: ۹۱)

۱۰. دغدغه ارزیابی:^۲ از سازوکارهای اثرگذاری نظارت اجتماعی است و به دغدغه یا بیم فرد از حضور، نظارت و ارزیابی دیگران اشاره دارد که بر تقویت یا تسهیل انجام یک عمل یا بازدارندگی، پیشگیری و اصلاح آن اثرگذار است. (وندن بس، ۲۰۱۵: ۳۸۸؛ بامیستر، ۲۰۰۷: ۸۹۸)

۱۱. تقویت:^۳ از سائق‌های درونی محسوب می‌شود و به فرایندی اشاره دارد که طی آن، فرد الگوی عمل موفق را شناسایی و انتخاب؛ و از عمل ناموفق اجتناب می‌کند. این فرایند از طریق دریافت واکنش محیط به کنش فرد صورت می‌پذیرد. به این شکل که فرد طی آن عملی که باعث واکنش نامطلوب شده را از عملی که پاسخ مطلوب دریافت کرده است، تفکیک می‌کند و براساس اصل دفع ضرر و جلب لذت، از الگوی عمل موفق تبعیت می‌کند. تقویت، با دو سازوکار «تشویق»^۴ و «تنبیه»^۵ صورت می‌پذیرد. (شولتز و شولتز، ۱۳۸۵: ۴۲۶ - ۴۴۲)

دیدگاه قرآن کریم

این تحقیق با رویکرد قیاسی و برگرفتن مقوله‌های پیشینی از مطالعات کجروی و پیشگیری آغاز شده است و با شناسایی و افزودن مقوله‌های جدید استخراج شده از متن آیات و سوره‌های قرآن کریم که حاصل رویکرد استقرائی در ادامه تحلیل است، ادامه یافته، در مجموع بیش از ۵۰۰ آیه شناسایی، کدگذاری و تفسیر شده است. نتایج، به شرح زیر قابل ارائه است:

یک. اهمیت نظارت خدای متعالی

نظارت خدای متعال در قرآن کریم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. اختصاص بیش از ۵۰۰ آیه که با

1. Audience effect.
2. Evaluation apprehension.
3. Reinforcement.
4. Reward.
5. Punishment.

الفاظ و عبارتهای مختلف، مستقیماً بحث نظارت خدا را مطرح کرده و نیز طرح این بحث در اکثر سوره‌های قرآن، نشان‌دهنده اهمیت ویژه این امر در نظر قرآن کریم است.

انسان هیچ کاری انجام نمی‌دهد؛ جز آنکه وقتی سرگرم آن است، خداوند گواه و شاهد اوست. به‌اندازه وزن ذره‌ای در زمین و آسمان از پروردگار پوشیده نیست؛ مگر آنکه در کتابی روشن ثبت است. (یونس / ۶۱) آری، خدا دانای همه‌چیز است. (بقره / ۲۹؛ نساء / ۱۷۶؛ مائده / ۹۷؛ انعام / ۱۰۱ و ...) شنواست (بقره / ۱۸۱؛ آل عمران / ۳۴ و ...) می‌بیند (آل عمران / ۱۵، ۱۶۳؛ نساء / ۷۱ و ...) بر انسان‌ها و اعمال و نیات آنها احاطه دارد (بقره / ۱۹؛ آل عمران / ۱۲۰، انفال / ۴۷؛ هود / ۹۲ و ...) از نهایان دل‌ها آگاه است (آل عمران / ۱۱۹؛ مائده / ۷؛ انفال / ۴۳ و ...) و چیزی بر او مخفی نیست (آل عمران / ۵؛ ابراهیم / ۳۸؛ اعلیٰ / ۷) حتی پیش از اینکه سخنی بگوییم آن را می‌داند (ملک / ۱۴ - ۱۳) از جزئیات و دقائق مطلع است (حج / ۶۳؛ لقمان / ۱۶؛ نور / ۳۰ و ...) به انسان نزدیک است (بقره / ۱۸۶؛ هود / ۶۱؛ سبأ / ۵۰ و ...) تا جایی که حتی بین او و قلبش حائل می‌شود. (انفال / ۲۴)

همچنین شماری از آیات قرآن کریم، بی‌توجهان به نظارت خداوند را توبیخ می‌کند؛ که مگر نمی‌دانند خدا شاهد و ناظر بر آنهاست (علق / ۱۴؛ بلد / ۷؛ بقره / ۷۷؛ زخرف / ۸۰) در بسیاری از موارد بعد از بیان هنجارهای مثبت (بقره / ۱۵۸ و ۲۱۵؛ آل عمران / ۹۲؛ نساء / ۲۶ و ...) و منفی (بقره / ۱۸۱ و ۲۴۶؛ انعام / ۱۳۹ و ...) از نظارت خداوند سخن گفته است.

همان‌طور که بیان شد بسیاری از نظریات جرم‌شناسی در سطوح مختلف، ضعف در فرآیند نظارت اجتماعی و ناکارآمدی اهرم‌های آن را از علل اصلی شکل‌گیری کجروی دانسته‌اند. قرآن کریم خداوند را به‌عنوان مهم‌ترین ناظر که نظارتی همیشگی بر اعمال و افکار انسان‌ها دارد و دارای قدرتی فراگیر و مطلق است، معرفی می‌کند. این نوع نظارت می‌تواند تأثیری جدی بر کنترل درونی انسان داشته، در نتیجه باعث پیشگیری از کجروی شود. البته نظارت خداوند زمانی در عملکرد فرد اثرگذار خواهد بود که جهان‌نگری خاص قرآن کریم را پذیرفته و ارتباط ایمانی با خداوند برقرار کرده باشد. با پذیرش این جهان‌نگری، انسان مؤمن همواره خداوند را شاهد و ناظر بر اعمال خود خواهد یافت و سرنوشت خود را به دست او خواهد دید و بر این اساس درصدد انتخاب بهترین مسیر و عملکرد متناسب با این آموزه‌ها خواهد بود.

برای درک بهتر نظارت خداوند و در نتیجه، امکان شناخت راهکارهایی که بتواند به اثرگذاری بیشتر آن در پیشگیری از کجروی بیانجامد، لازم است سازوکار اثرگذاری نظارت خدای متعالی در پیشگیری و نیز مؤلفه‌های اثرگذار در تأثیر بیشتر این نظارت بررسی شود. بر این اساس در ادامه، سازوکارهای درونی اثرگذاری نظارت خداوند تبیین می‌شود.

دو. سازوکارهای درونی تأثیر نظارت خدای متعال

در بسیاری موارد، توجه فرد به حضور و نظارت دیگران بر اعمال او باعث می‌شود، او از درون به انجام کاری وادار شود یا از انجام کاری خودداری کند. به‌ویژه وقتی او حضور ناظری برخوردار از ویژگی‌های خاص را که در ادامه خواهد آمد، در کنار خود احساس می‌کند، ترجیح می‌دهد کاری موافق با خواست او انجام دهد و از ارتکاب خلاف آن صرف‌نظر کند. به نظر می‌رسد در مورد نظارت خدای متعال، شش سازوکار قوی این حالت را در انسان ایجاد می‌کند که در ادامه توضیح داده می‌شود.

۱. آثار درونی تقویت

سازوکارهای تأثیر تقویت (پاداش و تنبیه) عمدتاً در پرتو این ویژگی موردپذیرش در آموزه‌های قرآنی، قابل توضیح هستند که «اعمال و افعال صادره از انسان به‌منظور جلب منفعت یا دفع ضرر انجام می‌شود». همان‌طور که آیات نورانی وحی، مستقیم و غیرمستقیم به این معنا اشاره دارد؛ مانند «وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ» (عادیات / ۸) آیات مشابه: یونس / ۱۰۷ - ۱۰۶. این ویژگی در همه افراد به‌طور یکسان وجود دارد و از فطریات انسان است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱ / ۳۷۱؛ مدرسی، ۱۴۱۹: ۵ / ۴۳) تقویت بر تهدید انسان نسبت به محرومیت از برآورده شدن یک نیاز (تنبیه) یا ایجاد امیدواری برای برآورده شدن آن (تشویق) استوار است و انسان به دلیل اینکه افعالش به‌منظور جلب منفعت و دفع ضرر انجام می‌شود، زمانی که با امید پاداش و بیم تنبیه مواجه می‌شود، به انجام کاری اقدام یا از انجام آن خودداری می‌کند. در ادامه آثار روانی تقویت ذیل دو عنوان امید پاداش و بیم تنبیه، مطرح می‌شود.

الف) امید پاداش (دنیوی و اخروی)

یکی از سازوکارهای اثرگذاری نظارت خدا، امید به پاداش دنیوی یا اخروی از طرف او، در کنار اهمیت این پاداش‌ها و ویژگی‌های یادشده در این نظارت است. فرد وقتی امیدوار باشد که به خاطر ترک کجروی یا انجام راستروی از سوی ناظر پاداش خواهد گرفت، مخالفت با خواست او - یا ارتکاب کجروی - در نظرش به گزینه مرجوح و همراهی با آن - یا راستروی - به گزینه راجح، بدل خواهد شد. توجه قرآن کریم به این سازوکار را می‌توان با کنارهم قرار دادن دودسته آیات زیر دریافت: آیات متعددی که از نظارت خدای متعالی سخن گفته است و آیات فراوانی که از عاقبت خوب و درخشان دنیوی و اخروی پرهیز از کجروی و انجام راستروی خبر داده است. برای نمونه آیه ۱۱ و ۱۲ سوره طلاق کسانی را که اهل ایمان و عمل صالح باشند، به پاداش دنیوی و اخروی بشارت داده و در آیه بعد که پشتوانه این آیات است، به نظارت خدای متعالی توجه داده است؛ «مَنْ يُؤْمِنْ

بِاللَّهِ وَيَعْمَلُ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ... أَنْ اللَّهُ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا» (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۳۲۶؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۲ / ۳۰۲) در این آیات هم به نظارت خدا و هم به سازوکار آن اشاره شده است. (آیات مشابه عبارت‌اند از: بقره / ۲۵؛ آل‌عمران / ۱۵ و ۱۳۶؛ نساء / ۱۳ و ۵۷؛ مائده / ۶۵؛ نوح / ۱۲ - ۱۰)

ب) بیم تنبیه (دنیوی و اخروی)

از دیگر سازوکارهای اثرگذاری نظارت خدای متعال، بیم تنبیه دنیوی یا اخروی توسط اوست؛ یعنی فرد چون می‌داند اگر مرتکب کجروی شود، این ناظر قدرتمند، توان تنبیه او را دارد و او را تنبیه خواهد کرد، هزینه‌های ارتکاب کجروی در نظرش افزایش می‌یابد و بدین ترتیب، انتخاب آن برایش به گزینه مرجوح تبدیل می‌شود و از ارتکاب آن در مقابل دیدگان ناظر صرف‌نظر می‌کند. خدای متعال در آیات فراوانی از عاقبت کجروی بیم داده است. (از جمله: بقره / ۱۰، ۸۵ و ۹۰؛ تغابن / ۶ - ۵، ۱۰؛ آل‌عمران / ۹۱؛ هود / ۱۱۳ - ۱۱۲؛ انشقاق / ۲۴ - ۲۰ و ...)

توجه به این آیات، در کنار در نظر گرفتن آیات فراوانی که از نظارت خدای متعال سخن گفته، نشان می‌دهد که یکی از سازوکارهای اثرگذاری نظارت خدای متعال بیم تنبیه است. البته در برخی آیات هم‌زمان با انذار، از شاهد و ناظر بودن خداوند هم سخن به میان آمده و نظارت خدای متعال و سازوکار اثرگذاری آن در کنار هم ذکر شده است؛ از جمله: «وَكَايِنُ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا وَعَدَبْنَاهَا عَذَابًا نُكْرًا * ... أَنْ اللَّهُ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا». (طلاق، ۱۰ - ۸ و ۱۲) (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۳۲۶؛ مراغی، ۲۸ / ۱۵۱ - ۱۵۲) و ملک / ۱۳ - ۱۷ (ر.ک: مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۶ / ۱۵۵؛ رازی، ۱۴۲۰: ۳۰ / ۵۹۱)

۲. حیا (دغدغه ارزیابی)

از دیگر سازوکارهای اثرگذاری نظارت خدای متعال «حیا» است. اندیشمندان اسلامی، حیا را ویژگی‌ای در انسان دانسته‌اند که بیم از داوری منفی، مذمت، سرزنش و عیب‌جویی دیگران، او را به انجام یا ترک یک عمل وامی‌دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۷۰؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۲ / ۳۹۵؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۱ / ۱۱۶) این مفهوم با مفهوم دغدغه ارزیابی، هم‌پوشی شایان توجهی دارد. در این سازوکار، فرد بدین سبب که خدای متعال را بر افکار و اعمال خود، ناظر می‌بیند و بیمی که از داوری منفی، مذمت و سرزنش او دارد، از ارتکاب کجروی منصرف می‌شود. مفسران آیه ۱۰۸ سوره نساء را از این باب دانسته‌اند. در این آیه آمده است:

يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّنُونَ مَا لَا يَرْضَى مِنَ الْقَوْلِ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا.

آنها زشت کاری خود را از مردم پنهان می‌دارند؛ اما از خدا پنهان نمی‌دارند و هنگامی که در مجالس شبانه، سخنانی می‌گویند که خدا راضی نیست، خدا با آنها است، خدا به آنچه انجام می‌دهند، احاطه دارد.

در این آیه مراد از استخفاء از خداوند، حیا از حضرت حق است؛ چون استخفاء در مورد خدا بی‌معنا است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۵ / ۷۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۱ / ۵۶۳؛ حوی، ۱۴۲۴: ۲ / ۱۱۷۹؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۴ / ۲۴۹) چنان که مشاهده می‌شود، این آیه در ادامه به نظارت خدای متعال هم اشاره و نیز اصل نظارت و سازوکار اثرگذاری آن را در کنار هم مطرح کرده است.

۳. خشیت (ناشی از آگاهی از عظمت و قدرت خدا)

خشیت به معنای ترس ناشی از معرفت به بزرگی و عظمت چیزی است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۸۳؛ میلانی، ۱۴۲۴: ۱ / ۳۳۲؛ طیب حسینی، ۱۳۹۲: ۱۳) مصطفوی نیز آن را به معنای مراقبت و حفظ کردن همراه ترس دانسته است به این صورت که فرد توأم با ترس، مراقب اعمالش باشد و خود را حفظ کند. (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۳ / ۶۴) با توجه به نکاتی که در توضیح ویژگی‌های نظارت خدای متعال مطرح شد، یکی از سازوکارهای اثرگذاری این نظارت می‌تواند خشیت باشد. به این معنا که مواجه شدن با قدرت و عظمت خدای متعال و ویژگی‌های منحصربه‌فرد این قدرت - از جمله، مشروعیت، استفاده از نمادهایی ارزشی که نشانه محبت و مقبولیت هستند، زمینه‌ای که برای شکل‌گیری محبت، تعهد و رابطه متقابل بین او و صاحب این قدرت، وجود دارد - و همچنین آگاهی از اینکه صاحب چنین قدرتی ناظر بر اعمال اوست، مخالفت با خواست و هنجارهای وضع شده از سوی او را در نگاه فرد به گزینه مرجوح و اجابت این خواست و همنوایی با این هنجارها را به گزینه راجح بدل می‌کند.

آیات مختلفی به کاربرد این سازوکار در نظارت خدای متعال، اشاره کرده‌اند، مانند عبارت «فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي» (بقره / ۱۵۰) (در عمل به حکم تغییر قبله)، از مردم خشیت نداشته باشید و از من خشیت داشته باشید». نیز عبارت «أَتَخْشَوْنَهُمْ فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (توبه / ۱۳) در این آیه خشیت از مردم سبب سستی در جهاد (ر.ک: ابن‌عاشور، بی‌تا: ۱۰ / ۴۰ - ۳۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۲ / ۲۵۲) و خشیت از خدای متعال عامل اثرگذار در پیشگیری از این کجروی مطرح

شده است.^۱ در آیات سوره نوح نیز این معنا با صراحت بیشتری مورد توجه قرار گرفته است. در این آیات می‌فرماید: «مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا * وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا * أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَمَآوَاتٍ طِبَاقًا *...» (نوح / ۱۹ - ۱۳) وقار به معنای عظمت است. در این آیه قرآن مخاطبان خود را به عظمت خدا توجه می‌دهد تا از شرک دست کشیده، به عبادت خدا روی آورند و در این راستا به مظاهری از خلقت استدلال می‌آورد. (ر.ک: طباطبایی ۱۴۱۷، ۲۰ / ۳۳ - ۳۰) این آیات و آیات مشابه: مائده، ۳ / ۴۴؛ یس / ۱۱؛ نازعات / ۴۵ وقتی در کنار آیات فراوانی که از نظارت خدای متعال سخن گفته‌اند، قرار می‌گیرد، این نتیجه را به دست می‌دهد که یکی از سازوکارهای درونی اثرگذاری نظارت خداوند خشیت از اوست. البته باید توجه داشت که در این بخش مراد از خشیت این است که صرف آگاهی و توجه به عظمت خدا، فارغ از اینکه ترس از عقاب یا امید به پاداش یا سازوکارهای دیگر در میان باشد، می‌تواند در عملکرد انسان اثرگذار بوده، او را از کجروی بازدارد. شبیه این سازوکار در روابط بین انسان‌ها هم متصور است؛ مانند تأثیرپذیری فرد از حضور شخصیتی باعظمت که صرف حضور او باعث کنترل عملکرد انسان می‌شود.

۴. نظارت عاطفی

از دیگر سازوکارهای اثرگذاری نظارت خدای متعالی، نظارت عاطفی است. در موارد متعددی، خدای متعالی از نیازی که افراد به ایجاد، حفظ و تقویت رابطه عاطفی با او - به‌ویژه، به‌عنوان یک دیگری مهم در زندگی خود - دارند، برای پیشگیری و کنترل کجروی استفاده کرده است. از جمله «قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ» (آل عمران، ۳۲)؛ در این آیه پشت کنندگان به دستور اطاعت از خداوند و رسول خدا ﷺ، به قطع تعلق عاطفی تهدید شده‌اند. در واقع این آیه و آیات مشابه، بُعد عاطفی شخصیت فرد را مورد توجه قرار داده، او را با شناختی مواجه ساخته است که از احتمال ارضا نشدن یکی از نیازهای اساسی‌اش (نیازهای عشق و تعلق) حکایت دارد. این توجه باعث می‌شود، فرد برای تأمین و ارضای نیاز عاطفی خود، از ارتکاب کجروی خودداری کند. آیات مشابه، عبارت‌اند از: بقره / ۱۹۰ و ۲۷۶؛ آل عمران / ۵۷؛ مائده / ۶۴ و ۸۷؛ انعام / ۱۴۱؛ اعراف / ۳۱؛ قصص / ۷۷ - ۷۶.

۵. نظارت ارزشی

چنان‌که اشاره شد، فرد براساس نیازهای احترام، نیاز دارد تا در نگاه دیگران مهم، ارزشمند باشد و

۱. «فاء» در ابتدای جمله «فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ» رابط جواب شرط مقدر است (صافی، ۱۴۱۸: ۱۰ / ۲۹۳؛ صالح، ۱۹۹۸: ۴ / ۲۶۰) و معنای آن چنین می‌شود: اگر به خاطر ترس از آنان به فکر ترک جهاد هستید، خدا سزاوارتر است که از او خشیت کنید. بنابراین خشیت از خدا مانع ترک جهاد است.

ارزشمندی خود را حفظ کند و بر همین اساس از کجروی از هنجارهای موردپذیرش آنان، صرف نظر کند. این تحلیل به یکی دیگر از سازوکارهای درونی نظارت خداوند اشاره دارد. بدین بیان که فردی که خدای متعال را یک دیگری مهم در زندگی خود می‌داند، به سبب همین نیاز به ارزشمندی و حفظ آن، از مخالفت با خواست و هنجارهای موردپذیرش و تأکید او پرهیز می‌کند.

قرآن کریم به این مسئله توجه داشته و افرادی را که در معرض ارتکاب کجروی قرار دارند، به از دست دادن ارزشمندی در قیامت تهدید کرده است، از جمله در آیه «لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ» (آل عمران / ۲۸) مؤمنان را تهدید کرده است که در صورت برقراری ارتباط ولایت با کافران، ارزشمندی خود را نزد خداوند از دست خواهند داد. قرآن در آیات متعددی از این سازوکار بهره برده است از جمله بقره / ۹۰؛ آل عمران / ۱۷۸؛ نساء / ۱۴؛ مائده / ۳۳ و ۴۱؛ حج / ۹ و ۵۷؛ لقمان / ۶؛ جاثیه / ۹ و ۵۵ در همه این موارد نیاز به حفظ ارزشمندی و مقبولیت نزد خدای متعال مانع می‌شود که انسان مرتکب کجروی شود.

بعد از بحث در مورد سازوکارهای درونی اثرگذاری نظارت خدای متعال، شایسته است در مورد مؤلفه‌های اثرگذار بر ارتقای کارکرد این سازوکارها بحث شود.

سه. مؤلفه‌های تقویت تأثیر سازوکارهای نظارت خدا

درون مایه سازوکارهای درونی نظارت اجتماعی که مطرح شد، مورد حمله قرار دادن ارزش‌ها، باورها و عواطف افرادی است که آماج نظارت‌اند و مواجه ساختن آنها با شناختی است که از احتمال ارضا نشدن نیازهای اساسی حکایت دارد. فردی که در موقعیت ارتکاب کجروی قرار گرفته، درواقع برای ارضای نیازی خاص، به سمت کجروی متمایل شده است. این نیاز با انواعی دیگر از نیازهای او متعارض است که باید از بین این نیازها یکی را انتخاب کند. فردی که تصمیم به ارتکاب کجروی گرفته است، درواقع رفتار کج روانه را به سود خود یا سازگار با خواسته‌هایش می‌بیند. البته هم‌زمان می‌داند خدای متعال که ناظر بر اعمال اوست، ابزارهایی را برای کنترل او به کار خواهد بست که همسو با منافع و تمایلاتش نیست. در چنین شرایطی شناساندن سائق کجروی (نیازهایی که فرد را به سوی کجروی فرامی‌خواند) به عنوان گزینه مرجوح و نیز شناساندن «نیازها» یا «شناخت‌هایی» که سائق هم‌نواپی فرد است، به عنوان گزینه مهم‌تر، می‌تواند به پیشگیری فرد از کجروی کمک کند. (ر.ک: سلیمی و داوری، ۱۳۹۳: ۵۱۱ - ۵۰۹) مقوله‌های آتی به مؤلفه‌هایی اشاره دارد که باعث می‌شود، گزینه هم‌نواپی تقویت شود و در نتیجه فرد سائق هم‌نواپی را به عنوان گزینه راجح انتخاب و از انتخاب عمل کج‌روانه صرف نظر کند.

۱. تأکید بر قطعیت تشویق و تنبیه

یکی از مسائلی که بر اثرگذاری بیشتر سازوکار بیم تنبیه و امید پاداش کمک می‌کند، باور به قطعیت وقوع وعده‌ها از جانب خدای متعال است. با این توضیح که ضمانت اجرا در سازوکارهای درونی نظارت ماورای طبیعی، اعتقاد به وجود اراده و نیروی پاداش‌دهنده یا تنبیه‌گری است که در این جهان یا جهان دیگر، آنان را به پاداش یا مکافات عملشان می‌رساند. باور مذکور زمانی اثرات کارکردی خود را خواهد داشت که با متغیرهای زیر جمع شود:

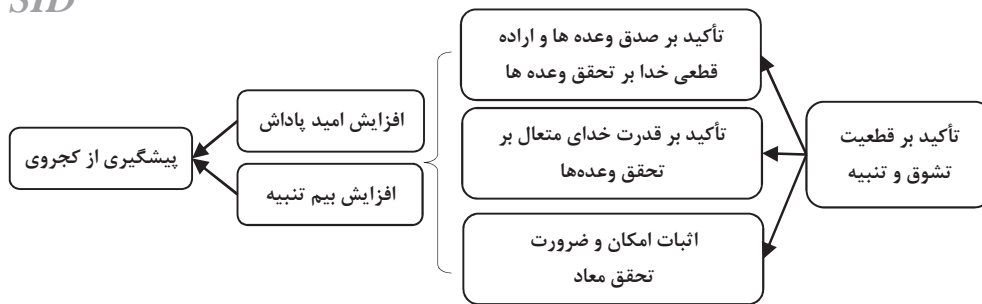
- باور به وجود جهان پس از مرگ و زندگی انسان در آن؛

- باور به ضرورت و امکان عذاب یا محرومیت از نعمت‌ها یا برخورداری از نعمات این جهان و جهان آخرت.

این دو باور، باعث می‌شود که انسان خود را با احتمال برآورده نشدن نیازهای اساسی‌اش (نیازهای جسمی، ایمنی و عشق و تعلق) مواجه ببیند. با باور به قطعیت وقوع معاد، گزینه کج روانه که منجر به محرومیت قطعی از نیازهای اساسی فرد در این جهان یا جهان دیگر می‌شود، در نظر او به گزینه مرجوح تبدیل و در نتیجه از انتخاب آن منصرف می‌گردد.

قرآن کریم این مسئله را مورد توجه قرار داده و هم بر صدق وعده‌ها و اراده قطعی خدا بر تحقق وعده‌ها تأکید کرده است؛ مانند: «وَالطُّورُ ... * * * إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ * مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ» (طور / ۸ - ۱) تا تصور نشود که وعده‌های مجازات و پاداش صرفاً برای ایجاد انگیزه است و واقعی نیست؛ هم به اثبات ضرورت تحقق معاد و وعده‌های الهی پرداخته است. (از جمله: قیامت، ۴۰ - ۳۶)؛ و هم بر قدرت خدای متعال بر محقق ساختن وعده‌هایش اشاره کرده است؛ مانند: «أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (مائده / ۴۰) آیات مشابه: مائده / ۱۲۰؛ آل عمران / ۱۸۹؛ توبه / ۳۹؛ نحل / ۷۷؛ عنکبوت / ۲۰؛ روم / ۵۰.

۱. در این دسته آیات، آیه ۳۶ با استفهام انکاری انسان را به دلیل گمان او بر بیهوده بودن آفرینش، توبیخ کرده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۰ / ۱۱۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰ / ۶۰۶) در ادامه آیه ۳۹ - ۳۷ استدلال و شاهی برای اثبات آیه ۳۶ و ۴۰ است (ابن عاشور، بی‌تا: ۲۹ / ۳۴۰ - ۳۳۹؛ مراغی، بی‌تا: ۲۹ / ۱۵۴؛ سید قطب، ۱۴۱۲: ۶ / ۳۷۶۶) با این توضیح که دقت و تدبیری که در مراحل خلقت انسان نهفته است، شاهی بر وجود تدبیر در زندگی کلان بشر است. از سوی دیگر آیه ۳۹ - ۳۶ با اشاره به مراحل خلقت نخستین انسان، او را متوجه قدرت خدای متعال بر زنده کردن دوباره و معاد می‌نماید. با توضیحات فوق روشن می‌شود که آیه ۳۶ و آیه ۴۰ به ترتیب ضرورت و امکان وقوع معاد را مطرح کرده است و آیات ۳۹ - ۳۷ درصد اثبات آیات مذکور هستند. بر این اساس آیات مذکور به دنبال «اثبات ضرورت معاد و قدرت خدای متعال بر آن» است.

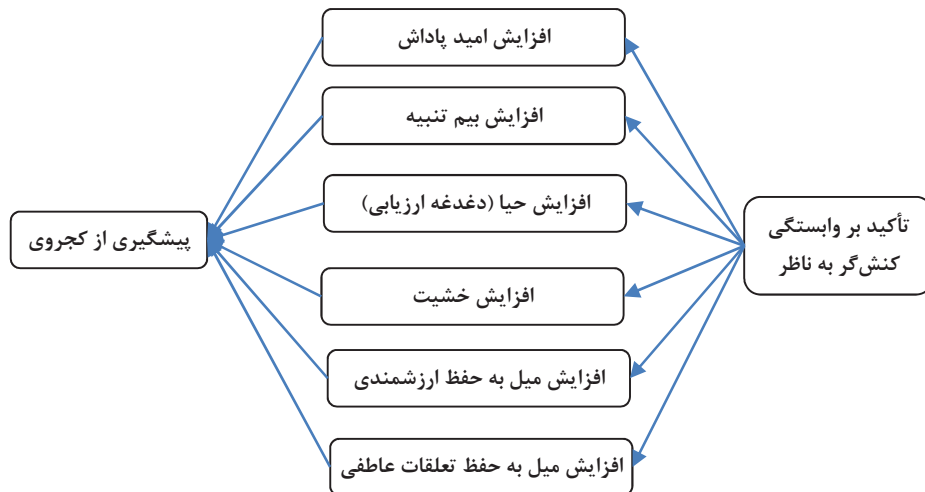

۲. تأکید بر وابستگی همه جانبه انسان به خداوند

از مؤلفه های دیگری که نظارت ناظر را تأثیرگذارتر می کند، وابستگی و نیاز فرد به ناظر و شناخت ناظر به عنوان یک مرجع مطمئن برآوردن نیازهای اساسی او است. همان طور که بیان شد، درون مایه سازوکارهای درونی نظارت اجتماعی مواجه ساختن فرد با شناختی است که از احتمال برآورده نشدن نیازهای اساسی اش حکایت دارد. باور به اینکه انسان از نظر اصل خلقت، تدبیر امور و نیز از نظر تأمین نیازمندی های اساسی اش به خدای متعال وابسته است، سائق همنوایی را تقویت و سائق کجروی را تضعیف می کند، زیرا با پذیرش این باور، منبع ارضای تمام نیازهای او خدای متعالی است و با این شرایط انتخاب سائق کجروی برای ارضای نیاز، بی معنا خواهد بود.

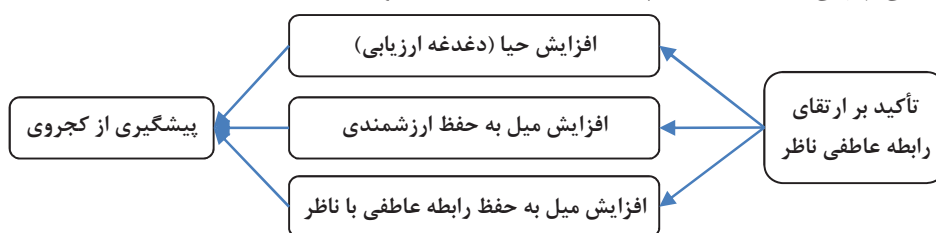
باور اینکه خدای متعال نیازهای اساسی فرد را تأمین می کند، ارزشمندی و احترام او در نزد ناظر برایش مهم تر خواهد بود و در نتیجه نیاز بیشتری به حفظ این ارزشمندی و احترام احساس خواهد کرد. حیا و خشیت بیشتری خواهد داشت. بیم تنبیه و امید به پاداش از سوی چنین ناظری دوجندان خواهد شد. قرآن کریم انسان ها را فقر محض و خدای متعالی را غنی مطلق معرفی کرده است؛ «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (فاطر / ۱۵) مفسران این آیه را چنین توضیح می دهند: مراد از فقر در این آیه، فقر در اصل وجود و نیازهای دیگر انسان است. (آلوسی، ۱۱ / ۳۵۶) جمله «انتم الفقرا» مفید معنای حصر است؛ زیرا اصل در خبر، نکره بودن است و وقتی معرفه باشد، حاوی نکته بلاغی است که به حسب کاربرد، نکته بلاغی آن معلوم می شود و اینجا حصر را می رساند. (طباطبایی، ۱۷ / ۱۴۱۷؛ ابن عاشور، بی تا: ۲۲ / ۱۴۱؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲ / ۹۳) و معنای آیه چنین می شود: انسان به خاطر شدت فقری که دارد، گویا فقط او فقیر است (طباطبایی، ۱۷ / ۱۴۱۷؛ ابن عاشور، بی تا: ۱۱ / ۳۵۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۴ / ۲۵۶) در جمله «اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ» نیز، «هو» ضمیر فصل محسوب می شود (صافی، ۱۴۱۸: ۲۲ / ۲۶۳) و ضمیر فصل مفید

معنای حصر است (حسن، ۱۳۶۷: ۱ / ۲۲۰) یعنی فقط او غنی است. لازمه این حصر، حصر دیگری است و آن اینکه انسان فقط فقیر است و چیزی جز فقر نیست و خداوند فقط غنی است و چیزی جز غنا نیست. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۷ / ۳۳) از سوی «ال» در «الفقراء» و «الغنی»، جنس یا استغراق است و مبالغه در فقر و غنی را می‌رساند. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۱ / ۳۵۶؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۱۱ / ۳۵۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۴ / ۲۵۶) بر این اساس آیه مذکور دلالت دارد که انسان‌ها فقر محض و خداوند غنی محض است. این علم باعث می‌شود خدا در نظر انسان مهم‌تر از هر ناظر دیگری باشد. او انسان را خلق کرده، اندام‌هایش را درست و منظم ساخته، تعدیل کرده و سامان داده است. (انفطار / ۸ - ۶) انسان برای تأمین نیازهای خود به خدا محتاج است و باید به او مراجعه کند (توحید / ۲) (ر.ک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۹۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۲۴؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۳۰ / ۵۴۰؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۵ / ۵۱۱) حتی نیاز به آرامشش با خدای متعال تأمین می‌شود. (رعد / ۲۸) قرآن کریم در تأمین نیازهای امنیت نیز خدای متعال را به انسان نشان می‌دهد تا به‌عنوان بهترین پناهگاه (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۰۷: ۲۰ / ۳۹۶ - ۳۹۵) به او پناه ببرد. (فلق / ۵ - ۱؛ ناس / ۵ - ۱) آیات قرآن تأمین نیاز خودشکوفایی را نیز وابسته به خدای متعال و آموزه‌های وحیانی او می‌داند. (انفال / ۲۴؛ جن / ۲ و ۱۴) بنابراین انسان در اصل خلقت (انفطار / ۸ - ۶) و تأمین نیازهای اساسی خود (نیازهای جسمی، ایمنی، عشق و تعلق، احترام و خودشکوفایی) به خدای متعال محتاج است. به این ترتیب قرآن کریم با تبیین وابستگی انسان به خدای متعال نظارت او را اثربخش‌تر و او را به‌عنوان «دیگری مهم» معرفی می‌کند.

۳. تقویت میزان دلبستگی / رابطه عاطفی با خدا

میزان محبت و دلبستگی ناظر از جمله دیگر مؤلفه‌هایی است که نظارت ناظر را اثربخش‌تر می‌کند. به میزانی که انسان محبت و علقه عاطفی بیشتری به ناظر داشته باشد، نیاز به حفظ تعلق عاطفی به عنوان سائق هم‌نواپی قوی‌تر خواهد بود و کمک می‌کند که گزینه هم‌نواپی به گزینه راجح و گزینه کجروی به گزینه مرجوح تبدیل شود. همچنین میزان محبت و دلبستگی به ناظر، ارزشمندی و احترام فرد در نظر چنین ناظری را مهم‌تر جلوه می‌دهد و طبیعتاً نیاز به حفظ این ارزشمندی هم تقویت خواهد شد و در نتیجه حیای بیشتری هم خواهد داشت و این نیاز در ارتباط با چنین ناظری به راحتی به گزینه مرجوح تبدیل نخواهد شد. قرآن کریم به این مؤلفه نیز توجه کرده و یکی از صفات و ویژگی‌های مؤمنین را محبت زیاد آنان به خدای متعال بیان فرموده و نسبت به این مسئله تشویق کرده است: «وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ» (بقره، ۱۶۵؛ ر.ک: طباطبایی، ۱۴۰۷: ۱ / ۴۰۶؛ ۵۶۵؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲ / ۲۶۵) آیات مشابه: مائده / ۵۴؛ توبه / ۲۴.

۴. یادآوری (تکرار) نظارت و قدرت خدا و ویژگی‌های آن

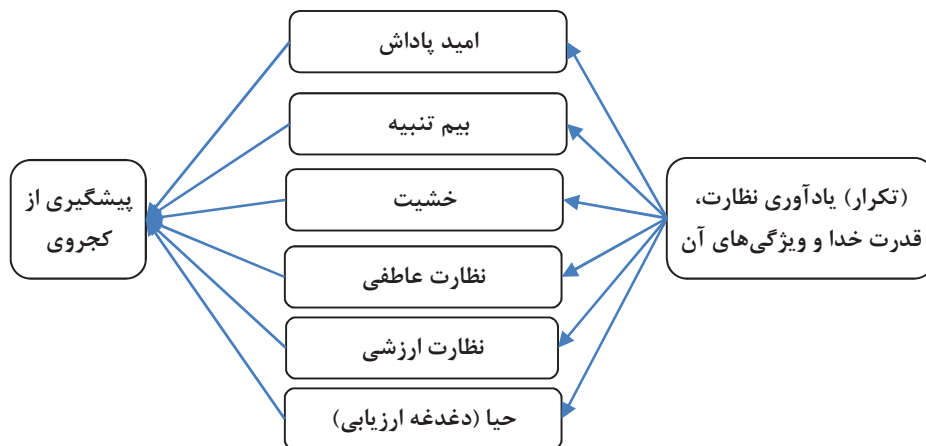
یکی از مؤلفه‌های اثرگذاری بیشتر نظارت خدای متعال این است که صفات خدای متعال به‌ویژه صفاتی که بر نظارت و قدرت حضرت حق دلالت دارد و نیز وعده‌ها و وعیدها دائماً به فرد تذکر داده شود. ضرورت این تذکر با توجه به دو مسئله زیر بیشتر درک می‌شود:

حضور خدای متعال هرچند واقعی است؛ ولی حسی و قابل‌رؤیت با چشم نیست و درک آن بحثی ذهنی است.

عقلانیت انسان محدود است و در بسیاری از موارد انسان با عقلانی شدن امور شبه عقلانی روبه‌رو است (بودون، ۱۳۶۴: ۲۶۲ - ۲۴۸) و این‌گونه نیست که انسان در همه موارد، همه جوانب کار خود را بسنجد و گزینه‌ای که واقعاً به نفع اوست، انتخاب کند. بر این اساس تذکر دائمی نظارت و صفات خدای متعال و نیز وعده‌ووعیدها باعث می‌شود انسان این جنبه از واقعیت را نیز در محاسبات خود بگنجانند.

قرآن کریم این مسئله را به‌صورت جدی در دستور کار خود قرار داده است و در بیش از ۳۴۰ آیه

و در اکثر سوره‌ها از علم و آگاهی خدای متعال بر اعمال، باورها و نیت انسان مکرراً سخن گفته است؛ مانند: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ» (آل عمران / ۵) آیات مشابه: آل عمران / ۲۹، ۳۴، ۶۳ و ...؛ نساء / ۱، ۱۱، ۱۲ و ...؛ مائده / ۷، ۶۱، ۷۱ و ...؛ انعام / ۳، ۱۳، ۵۸ و ...؛ اعراف / ۷ و ۸۹؛ انفال / ۱۷، ۳۹، ۴۲ و در آیات مختلف و بسیاری از سوره‌ها از قدرت لایزال و نامتناهی خود سخن به میان آورده (از جمله: بقره / ۲۰، ۱۰۹، ۱۴۸ و ۲۵۹؛ آل عمران / ۲۶، ۲۹ و ۱۶۵؛ مائده، ۱۷، ۴۰، ۱۲۰ و ...) همچنین با عبارات‌های مختلف، در اکثر سوره‌ها وعده‌ها و وعیدهای این جهانی و آن جهانی را به کرات متذکر شده است. (از جمله: بقره / ۲۰۶، آل عمران / ۱۲، ۱۶۲ و ۱۹۷؛ نساء / ۹۳، ۹۷، ۱۱۵، ۱۲۱، ۱۴۰ و ...)

با توضیحات فوق مؤلفه‌های ارتقای کارکرد سازوکارها مشخص شد. در این مرحله سؤال این است که آیا در قرآن کریم دستورالعمل‌هایی وجود دارد که با تأمین مؤلفه‌های مطرح شده و ارتقای کارکرد این سازوکارها و مؤلفه‌ها، نظارت خدای متعال را اثرگذارتر کند؟ در بخش بعد تلاش می‌شود در حد وسع این پژوهش پاسخ‌های کلی به این سؤال داده شود.

چهار. دستورالعمل‌های قرآنی مؤثر در ارتقای اثرگذاری نظارت خدا

قرآن کریم برای عملیاتی شدن و تضمین تحقق مؤلفه‌های مذکور دستورات عملی طراحی کرده است که تأثیر به‌سزایی در نهادینه کردن نظارت خدای متعال و نیز اثرگذاری بیشتر سازوکارهای نظارت دارند. به این معنا که یکی از حکمت‌های این دستورات عبادی تحقق هدف مذکور است. به بخشی از آنها اشاره می‌شود:

۱. امر به اقامه نماز^۱

اقامه نماز تأثیر ویژه‌ای بر درک حضور و نظارت خدای متعال و ارتقای کارکرد سازوکارهای اثرگذاری نظارت او دارد. طبق آیات قرآن کریم یکی از حکمت‌های محوری اقامه نماز، یادآوری و ذکر خداوند است همان‌طور که در سوره جمعه می‌خوانیم: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تُوذِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ...»؛ در این آیه از نماز به ذکر الله تعبیر شده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۲۷۳؛ طوسی، ۱۰ / ۸؛ مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۲۴ / ۱۲۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰ / ۴۳۴) این تعبیر نشان می‌دهد که غرض اصلی از نماز، ذکر خداوند است. (طه / ۱۴؛ عنکبوت / ۴۵؛ جمعه / ۹) و با توجه به اینکه یادآوری خدای متعال با یادآوری حضور و نظارت او ملازمه دارد، می‌توان نتیجه گرفت که یکی از حکمت‌های تشریح نماز یادآوری خدای حاضر و ناظر است.

در تبیین وجه تلازم ذکر خدای متعال با نظارت او به دو نکته می‌توان اشاره کرد:

۱. لازمه یادآوری خدای متعال، یادآوری صفات و ویژگی‌های او نیز خواهد بود. به‌ویژه صفاتی مثل علیم، سمیع، بصیر، احاطه خداوند و ... که تداعی‌کننده نظارت خدای متعال است.
 ۲. با توجه به کثرت آیاتی که نظارت خداوند را متذکر شده‌اند و نیز نوع بیان آیات قرآن کریم که به‌گونه‌ای موقعیت‌ها را تفسیر می‌کند که همواره خداوند مستقیم یا غیرمستقیم حاضر و ناظر و فعال در صحنه است، بین یادآوری خدای متعال و یادآوری نظارت او، در قرآن کریم ملازمه ایجاد شده است. بر این اساس یادآوری خداوند، یادآوری نظارت او را نیز به‌همراه خواهد داشت.
- افزون بر مطالب فوق، نماز از ویژگی‌هایی برخوردار است که به اثرگذاری بیشتر نظارت خدای سبحان کمک می‌کند. در ادامه به برخی از این ویژگی‌ها اشاره می‌شود:
- نماز ارتباط زنده با خدای حاضر و ناظر است؛ به‌ویژه در سوره حمد که «إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» و «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» (حمد / ۶ - ۵) مستقیماً خدای متعال را مورد خطاب قرار می‌دهد. همچنین دعاهایی که خواندن آن در قنوت نماز توصیه شده، اکثراً به‌صورت مخاطب هستند و نمازگزار در ارتباطی مستقیم و زنده از خداوند درخواست می‌کند؛ مانند: بقره / ۲۰۱؛ کهف / ۱۰؛ اعراف / ۲۳.

۱. هرچند این دستورهای عبادی به لحاظ مفهوم لغوی گاه شامل همدیگر می‌شوند برای مثال اقامه نماز شامل ذکر خدای متعال هم است؛ ولی از این جهت که در دین مبین اسلام هر کدام از این دستورها، عبادتی مستقل در نظر گرفته شده است، از این جهت جداگانه ذکر شد. برای نمونه در سوره جمعه آمده است: «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ... وَادْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (جمعه / ۱۰) که نشان می‌دهد ذکر خدای متعال به عنوان عبادتی مستقل مدنظر خداوند است.

اذکار طراحی شده در نماز اوصاف خداوند را یادآوری می‌کند که باعث اثرگذاری بیشتر سازوکارها می‌شود، از جمله: «رَبِّ الْعَالَمِينَ»، «الرَّحْمَنِ»، «الرَّحِيمِ»، «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ»، «الْكَبَرِ»، «سُبْحَانَ»، «اعلی»، «عظیم» و ...

قنوت که شامل دعا و درخواست از خداوند است، یادآور نیاز و وابستگی انسان به اوست. رکوع و سجده طراحی شده و اذکار آن در نماز، باعث خشیت بیشتر انسان می‌شود. در آیات قرآن هم به خشوع در نماز سفارش شده است. (مؤمنون / ۲ - ۱)

قرائت قرآن (حمد و یکی از سوره‌های قرآن) طراحی شده در نماز نیز می‌تواند اکثر سازوکارها و مؤلفه‌های اثرگذار آن را شامل بشود.

نماز از جمله به واسطه «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» و محتوای سوره‌ای که قرائت می‌شود، یادآور کنترل‌ها و نظام پاداش و تنبیه ماورای طبیعی است.

۲. امر به ذکر کثیر خدای متعال^۱

با توجه به اینکه قبلاً گفته شد، ذکر خدا ملازم با یادآوری حضور و نظارت اوست، امر به ذکر کثیر حضرت حق احساس حضور و نظارت خدای متعال را ارتقا می‌دهد و بر اثرگذاری بیشتر نظارت می‌افزاید. در قرآن کریم ذکر کثیر خداوند یکی از وظایف مؤمنان و از ویژگی‌های آنان مطرح شده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا» (احزاب / ۴۱) آیات مشابه: جمعه / ۱۰؛ طه / ۳۳ - ۲۵؛ نور / ۳۷ - ۳۶؛ آل عمران / ۱۹۱ و در مقابل یکی از علل گرایش به نفاق و کفر غفلت از ذکر پروردگار مطرح شده است؛ مانند: نساء / ۱۴۲؛ کهف / ۲۸؛ زمر / ۲۲.

افزون بر این ذکر خدای متعالی چه لفظی باشد و چه غیرلفظی، در واقع یادآوری صفات جمال و جلال اوست؛ زیرا شناخت ما از خداوند از طریق شناخت اوصاف و ویژگی‌های حضرت حق است. این یادآوری می‌تواند همه سازوکارهای اثرگذار نظارت را تقویت کند زیرا یکی از مؤلفه‌های اثرگذار بر ارتقای کارکرد سازوکارهای نظارت در پیشگیری از کجروی، این است که کنش گر به این نتیجه برسد که ناظر به لحاظ شخصیت، موقعیت اجتماعی و پایگاه ارزشی در سطح بالایی قرار دارد. به میزانی که ناظر چنین ویژگی‌هایی را داشته باشد، سائق هم‌نواپی تقویت و در نتیجه گزینه کج روی به گزینه مرجوح تبدیل خواه شد. یادآوری یا علم به صفات جمال و جلال خداوند باعث می‌شود که انسان از حضرت حق بیشتر حیا کند. میل به حفظ ارزشمندی در نظر چنین ناظر والایی بیشتر خواهد بود.

۱. مراد از ذکر خدای متعال در این مقوله، ذکر است که خارج از حالت نماز، قرائت قرآن و دعا محقق می‌شود.

علم به صفات جمال و جلال الهی به عنوان ناظر، تعلقات عاطفی و میل به حفظ آن را نیز دوچندان خواهد کرد. ترس از مجازات و امید به پاداش خدایی با چنین اوصافی بیشتر خواهد بود و از او خشیت بیشتری خواهد داشت. (ر.ک: ابن عاشور، بی تا: ۲۸ / ۱۰۵) همان طور که خدای متعال در مورد خشیت فرمود: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ؛ (فاطر / ۲۸) از میان بندگان خدا، تنها دانشمندان از عظمت و مقام او می ترسند».

۳. امر به قرائت قرآن کریم

آیات فراوانی به صورت مستقیم مانند: «فَأَقْرءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ» (مزل / ۲۰) و غیرمستقیم (نساء / ۸۲؛ ص / ۲۹؛ فرقان / ۳۰؛ زخرف / ۳؛ یوسف / ۲؛ قمر / ۱۷، ۲۲، ۳۲، ۴۰ و ...) به قرائت قرآن کریم دعوت می کند. همان طور که در بخش های قبلی گذشت، در قرآن کریم هم نظارت خداوند مورد تأکید قرار گرفته است و هم انواع سازوکارهای اثرگذاری نظارت مورد توجه است و هم مؤلفه های اثرگذار بر ارتقای کارکرد سازوکارها مورد عنایت قرار گرفته است که آیات مربوط به هر کدام در ضمن مقولات قبلی گذشت. بر این اساس قرائت قرآن کریم باعث اثرگذاری بیشتر نظارت خدای متعال می گردد.

۴. امر به دعا و خواستن نیازها از خدای متعال

شرط لازم برای اقدام به دعا و درخواست نیازها از محضر خدای متعال این است که اولاً انسان باور داشته باشد که خدای متعال شاهد و ناظر دعای اوست، ثانیاً این دعا مستلزم توجه پیدا کردن به نیازمندی انسان به خداوند و پذیرش او به عنوان منبع تأمین این نیازها است. این نکته باعث می شود انسان بیش از پیش حضور و نظارت خدای متعال و احساس نیازمندی و وابستگی خود در تأمین نیازهایش به او را - که قبلاً به عنوان یکی از مؤلفه های اثرگذار بر ارتقای کارکرد سازوکارها مطرح شد - درک کند و در او درونی شود. آیات قرآن کریم انسان را به دعا کردن به محضر خدای سبحان ترغیب می کنند؛ «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» (غافر / ۶۰؛ ر.ک: طباطبایی، ۱۴۰۷: ۱۷ / ۳۴۳؛ آیات مشابه: غافر / ۶۰؛ بقره / ۱۸۶؛ نمل / ۶۲؛ فرقان / ۷۷) که یکی از حکمت های آن می تواند احساس نیاز و وابستگی به خداوند (فضل الله، ۱۴۱۹: ۲۰ / ۶۲) و احساس حضور و نظارت او باشد.

جدول زیر مقوله های تحقیق و نسبت بین آنها را نشان می دهد:

نتیجه

در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی سازوکارهای درونی اثرگذاری نظارت خدای متعال و مؤلفه‌های اثرگذار بر آن از دیدگاه قرآن کریم بررسی شده و نتایج، حاکی از آن است که آثار درونی تقویت شامل بیم مجازات و امید به پاداش دنیوی و اخروی، حیا، نیاز به حفظ تعلقات عاطفی، خشیت و نیاز به حفظ ارزشمندی و احترام را به عنوان سازوکارهای اثرگذاری نظارت خدای متعال مورد توجه قرار داده است. همچنین قرآن کریم برای ارتقای کارکرد این سازوکارها به مؤلفه‌های زیر توجه کرده است:

– آیات قرآن کریم از قطعیت وقوع وعده‌ها سخن گفته است. (تأکید بر قطعیت تقویت)

- با «تأکید بر قدرت خدای متعال»، «وابستگی فرد به او و معرفی او به عنوان یک مرجع مطمئن برآوردن همه نیازها» و «تشویق مؤمنان به محبت و دلبستگی بیشتر به خدای متعال»، او را به عنوان دیگری مهم که در زندگی انسان نقش آفرینی می‌کند، معرفی کرده است.

- نظارت و قدرت خدای متعال را مکرر یادآوری کرده و وعده‌ها و وعیدها را دائماً تذکر داده است. قرآن کریم برای عملیاتی شدن و تضمین تحقق مؤلفه‌های فوق، دستورالعمل‌هایی را نیز طراحی کرده است. بخشی از این دستورالعمل‌ها عبارت‌اند از: امر به اقامه نماز، امر به ذکر کثیر خدای متعال، امر به قرائت قرآن کریم، امر به دعا و خواستن نیازها از خداوند.

براساس یافته‌های این پژوهش قرآن کریم نگاهی همه‌جانبه و عملیاتی به نظارت خدای متعال و سازوکارهای درونی اثرگذار آن دارد و برنامه‌های عملیاتی روشنی برای تأمین این مؤلفه‌ها و ارتقای کارکرد سازوکارها دارد.

منابع و مأخذ

الف) کتابها

- قرآن کریم.

- ابن عاشور، محمد طاهر، بی تا، *التحریر و التنویر*، بیروت، مؤسسه التاریخ.
- آرون، ریمون، ۱۳۷۷، *مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی*، ترجمه باقر پرهام، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۴.
- آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- بودون، ریمون، ۱۳۶۴، *منطق اجتماعی*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران، جاویدان.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ ق، *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*، تحقیق محمد عبدالرحمن المرعشلی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- حسن، عباس، ۱۳۶۷، *النحو الوافی مع ربطه بالأسالیب الرفیعة و الحیاة اللغویة المتجددة*، تهران، ناصر خسرو.
- حوی، سعید، ۱۴۲۴ ق، *الاساس فی التفسیر*، قاهره، دار السلام، چ ۶.
- خطیب، عبدالکریم، بی تا، *التفسیر القرآنی للقرآن*، بیروت، دار الفکر العربی.

- دیلمی، حسن بن محمد، ۱۴۰۸ ق، *اعلام الدین فی صفات المؤمنین*، قم، مؤسسه آل‌البتی ع.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، *مفردات ألفاظ القرآن*، بیروت، دار القلم.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوایل فی وجوه التأویل*، بیروت، دار الكتاب العربی، چ ۳.
- سلیمی، علی و محمد داوری، ۱۳۹۳، *جامعه‌شناسی کجروی*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ ۶.
- سید قطب، ۱۴۱۲ ق، *فی ظلال القرآن*، بیروت و قاهره، دار الشروق.
- شولتز، دوان و سیدنی الن شولتز، ۱۳۸۵، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سید محمدی، تهران، مؤسسه نشر ویرایش، چ ۹.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۳۶۵، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة*، قم، انتشارات فرهنگ اسلامی.
- صافی، محمود بن عبدالرحیم، ۱۴۱۸، *الجدول فی اعراب القرآن*، بیروت، دار الرشید و مؤسسة الایمان، چ ۴.
- صالح، بهجت عبدالواحد، ۱۹۹۸، *الاعراب المفصل لكتاب الله المرتل*، اردن، دار الفكر، چ ۲.
- طباطبایی، سید محمدحسین ۱۴۱۷، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چ ۵.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، تهران، ناصر خسرو، چ ۳.
- طریحی، فخرالدین بن محمد، ۱۳۷۵، *مجمع البحرین*، تهران، چاپ مرتضوی، چ ۳.
- طوسی، محمد بن حسن، *التبیین فی تفسیر القرآن*، تحقیق احمد قصیرعاملی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، *مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ ۳.
- فضل‌الله، سید محمدحسین، ۱۴۱۹ ق، *تفسیر من وحی القرآن*، بیروت؛ دار الملائک، چ ۲.
- کریمی، یوسف، ۱۳۷۳، *روان‌شناسی اجتماعی*، تهران؛ بعثت؛ چ ۱.
- مارش، یان، ملویل گینور؛ کیت مورگان، گارت نوریس و زئو والکینگتن، ۱۳۸۹، *نظریه‌های جرم*، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی، تهران؛ بنیاد حقوقی میزان.
- مدرسی، سید محمدتقی، ۱۴۱۹ ق، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین ع.

- مراغی، احمد بن مصطفی، بی تا، *تفسیر المراغی*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن، ۱۴۳۰، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- مندراس، هانری و ژرژ گورویچ، ۱۳۵۶، *مبانی جامعه‌شناسی*، تهران، مؤسسه سیمرغ، چ ۴.
- میلانی، سید مرتضی، ۱۴۲۴، *محاضرات فی المعارف الإسلامیة*، قم، دار الاسوة.
- ولد، جرج، توماس یرنارد و جفری اسنیس، ۱۳۸۸، *جرم‌شناسی نظری (گذری بر نظریه‌های جرم‌شناسی)*، ترجمه علی شجاعی، تهران، سمت.

(ب) مقاله‌ها

- سلیمی، علی، ۱۳۹۷، «کاربرد تحلیل محتوای کیفی در استخراج تحلیل‌های اجتماعی قرآن کریم: گزارشی تحلیلی از روش یک تحقیق» *روش‌شناسی علوم انسانی*، ش ۹۷، ص ۹۹ - ۷۵، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طیب حسینی، سید محمود، ۱۳۹۲، «پژوهشی در معنای واژه قرآنی «خشیت» و تفاوت آن با «خوف»» *کتاب‌قیم*، ش ۸، ص ۲۶ - ۷، مید، دانشگاه مید.
- Baumeister, Roy F., Kathleen D. Vohs, 2007, *Encyclopedia of Social Psychology* (2 Volume Set), Thousand Oaks, Calif, Sage Publications, Inc.
- Schneider, Stephen, 2014, *Crime Prevention: Theory and Practice*, (2nd ed.), Canada, Halifax, CRC Press.
- VandenBos, Gary R, (ed.), 2015, *APA Dictionary of Psychology*, (2nd ed.), Washington, DC, American Psychological Association.
- Wrightsman, L. S., M. T. Nietzel & W. H. Fortune, 1998, *Psychology and the Legal System*, (4th ed.), U. S. A, Brooks / Cole Publishing Company.

